

МРНТИ 16.01.33

Қ.Ж.Айдарбек¹, ¹А.О.Азбергенова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Терминология бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.д., доцент
Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Терминология бөлімінің аға лаборанты
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАЛПЫ ТЕРМИНОГРАФИЯНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛІЛЕРІ

Аннотация: Мақалада ХХ ғ. басынан бастап қазіргі кезге дейінгі қазақ терминографиясының жасалу тарихы қарастырылды. Қазақ терминографиясының өзекті мәселесінің бірі терминологиялық сөздіктердің түрлеріне баса назар аударылды.

Тірек сөздер: терминология, терминография, лексикография, терминологиялық сөздік.

К.Ж. Айдарбек¹, А.О. Азбергенова²

¹Институт языкознания им. Байтурсынова, заведующий отделом терминологии,
доктор филологических наук, доцент
Алматы, Казахстан

²Институт языкознания им. Байтурсынова,
Старший лаборант отдела терминологии
Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕЙ ТЕРМИНОГРАФИИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы формирования казахской терминологии. Особое внимание было уделено одной из актуальных проблем казахской терминологии, такой как создание современных типов терминологических словарей.

Ключевые слова: терминология, терминография, лексикография, терминологический словарь.

K.Zh.Aidarbek¹, A.O.Azbergenova²

¹A.Baitursynuly Institute of Linguistics,
Head of the Terminology Department, Doctor of Philology,
Almaty, Kazakhstan

²A.Baitursynuly Institute of Linguistics,
Senior assistant of the Terminology Department,
Almaty, Kazakhstan

SOME PROBLEMS OF GENERAL TERMINOLOGY

Annotation. The article deals with some problems of formation of Kazakh terminology. Special attention was paid to one of the topical problems of Kazakh terminology, such as the creation of modern types of terminological dictionaries.

Keywords: terminology, terminography, lexicography, terminology dictionary.

Ғылым, білім мен техниканың әрбір саласындағы нақтылы ұғымның атауын, шегін білдіретін терминология ғылымының тіл білімінде алатын орны ерекше екені сөзсіз. Жалпы терминсөзі латынның «*terminus* – шек, шегі, шекарасын анықтау» ал, «графия» грекше «*grapho* – жазамын, яғни *терминография*» – нақты бір терминнің шекарасын анықтап жазу дегенге саяды. Терминография – терминологиялық сөздіктерді шығару ісіне қатысты теориялық, әдістемелік, тәжірибелік мәселелерімен айналысатын ғылым саласы болып табылады. Термин сөздерді жинақтап, жүйелеп, біріздендіріп т.б. принциптерін негізге ала отырып, терминологиялық сөздіктердің түрлерін анықтау, терминдердің мәні мен мағынасын ашу, шеттен енген кейбір терминдерді қазақ тіліне икемдеумен байланысты сөздік жасау ісі – *терминографияның* негізгі зерттеу нысаны болып табылады.

«Термин сөздердің әлеумет өмірінің қатынас құралындық қажетін қамтамасыз етіп отырғаны даусыз. Яғни терминсіз қолданыс болмайды, терминсіз ғылыми ой-пікірді өрбітуге болмайды. Оның қанат жайғаны соншалық, қоғам өмірінің қандай саласында да қазір терминсіз күн кешу мүмкін емес», – деп көрсетеді белгілі ғалым, академик Ө.Айтбайұлы [1, 9 б.]. Осымен байланысты, тіл білімінде лексикография саласының бір бөлімі ретінде терминография саласы қарастырылатыны белгілі. Осы кезге дейін терминография ғылымы пайда болмай тұрып «*терминологиялық лексикография*», «*ғылыми-техникалық лексикография*» терминдері балама ретінде қолданылып келді. Тіпті тіл біліміндегі осы саладағы зерттеу еңбектерге мән берсек, әлі күнге дейін бірде «*терминография*», бірде «*терминологиялық лексикография*» немесе «*ғылыми-техникалық лексикография*» терминдері араласып қолданылып жүр.

«*Терминография*» терминін қабылдау үрдісі тілшілердің еңбектеріндегі мәліметтерге сүйенсек, іргелес орыс тіл білімінде 1970 жылдардың өзінде-ақ қолға алына бастаған екен. «*Терминография*» терминін орыс тіл білімінде 1971 жылы А.Д.Хаютин ұсынса, 1972 жылы «терминограф» терминін Э.А.Натансон зерттеуінде орын алып, 1975 жылы аталған терминдерді ғалым А.Рей қабылдап, өз еңбегінде алғаш рет қолданған. Сол кезеңнен бергі уақыттың өзінде-ақ «*терминография*» терминін орыс тіл білімінде 1980 жылдардың аяғы, 1990 жылдардың басында ғылыми қолданысқа енгізіліп, бұл термин біршама қалыптастырылып, терминологиялық сөздіктерге қатысты мәселелерді көрсетілген терминмен аталған сала аясында қарастыра бастады.

Сонымен, орыс ғалымдарының көрсетуі бойынша, орыс тіл білімінде терминография, терминограф терминдері 1975 жылдан бері қолданыс тапқан. Кейбір еңбектерде «*терминография*» терминінің орнына терминологиялық лексикография термині де қолданылып келгені мәлім. Содан бергі кезеңде орыс тіл білімінде терминографияны жеке сала ретінде қалыптастыруға, өзіндік қарастыратын зерттеу нысандары мен мәселелерін, мақсаты мен міндеттерін белгілеп беруге, ғылымдағы орнын көрсетуге ұмтылған ғылыми еңбектер жарық көріп үлгерді.

Орыс тіліндегі терминологиялық сөздіктердің кемшіліктері туралы орыс терминографы С.В.Гринев те өз еңбегінде атап көрсеткен [2, 161 б.]. 90 жылдарға дейін орыс

терминографиясында да терминологиялық сөздіктер түзу ісінде негізге алатын ғылыми еңбектер мен құжаттар жоқтың қасы болған. Тек ғалымдар С.В.Гринев пен Ю.Н.Марчук еңбектерінің пайда болуы орыс ғылыми терминографиясын әрі теориялық, әрі тәжірибелік тұрғыдан дамытуға ықпал етті [4,15б.]. Аталған кемшіліктерге терминологиялық сөздіктерде жол бермеу мақсатында тәжірибелік терминографияда қолданылатын әдіс-тәсілдер мен оларға қойылатын талаптар ғылыми тұрғыдан негізделіп көрсетілген. Ал, бұл жан-жақты талдауды және реттеуді, теориялық терминографияның ғылыми-теориялық негіздерін, өзіндік жүйесін қалыптастыруды қажет етеді.

Қазақ терминографиясының тарихына, дамуына тоқталғанда Алаш зиялыларының атқарған еңбектерін атап өтпеуге болмайды. XX ғасырдың басында жарық көрген мақалалар мен оқу құралдарына сүйенсек, терминологияның қалыптастыру ісімен қазақ тіл білімінің негізін қалаушы аса көрнекті ғалым А.Байтұрсынұлы және онымен замандас, мұраттас алаш оқығандары айналысқандығы мәлім. Алаш зиялыларының қарқынды жұмыс істеген уақыты 1920 жыл мен 1930 жылдарға дейін он жылдай уақытты қамтиды. Бұл кезеңдерде терминография саласы арнайы ғылым ретінде зерттеп, қарастырылмағанымен, бірнеше сөздіктердің пайда болуы терминографияның ғылым болып қалыптасуына ықпалын тигізді.

Сөз болып отырған кезеңде «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» (1926), «Пән сөздері» (1927), «Атаулар сөздігі» (1931) сынды сөздіктер жарық көрді. А.Байтұрсынұлы кезеңінде алғашқы ізденістердің нәтижесінде жарық көрген еңбектердің бірі – «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» (Русско-казакская военная терминология) деп аталған терминологиялық сөздік болды. Сөздік 1926 жылы 5000 дана таралыммен Қызылорда қаласында, А.Үмбетбайұлының аударуымен басылып шықты. Сол кездегі Қазақ білім комиссиясының төрағасы А.Байтұрсынұлы мен комиссия хатшысы Ғ.Нұрымұлының сөздік соңында сөздікке енген атаулар туралы 1926 жылы 12 маусымда берген анықтамасы болды. Онда: «Бұл атаулар қазақ білім кемесіесінің 1925-інші жылғы октәбірден 1926-ыншы жылғы үйенге шейін болған міжілістерінде тексеріліп осы күйінде қабыл алынды», – А.Байтұрсынұлының өзі төрағалық еткен комиссияның ресми бекіткен терминологиялық сөздіктерінің бірі болды [3, 412 б.].

Термин деген ұғымды дәл бейнелеумен қатар айтуға жеңіл, құлаққа жағымды болу қажет дейтін талап та сақталмай, қарабайырлау немесе «жалпақ тілмен» айтылған атаулар да ішінара ұшырасып отырды. Ең алғаш жарық көрген терминологиялық сөздіктердің бірі ретінде Н.Қаратышқанұлының «Пән сөздері» сөздігі аталып жүргеніне қатысты: «Бұл оған дейін жарық көрген еңбектердің болғанынан хабарсыздықтан айтылған болса керек», – дейді терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлы [3, 416 б.]. Бұл сөздік бекітілген терминдердің бірізді қолданылуын мақсат еткен сөздік.

Сол кезеңде А.Байтұрсынұлы бастаған ұлт зиялылары термин шығармашылығында ең алдымен, өзге тілдің атауларына өз тілімізден балама табу, екіншіден, лайықты қазақ сөзі табыла қоймаған жағдайда түркі тілдерінен сөз алу, ондай да мүмкіндік бола қоймаған жағдайда түркі тілдерінен сөз алу, ондай да мүмкіндік бола қоймаған жағдайда еуропа тілдерінің сөздерін қазақ тілінің заңдылықтарына бағындырып қабылдау қағидаттарын басшылыққа алғаны белгілі.

Алаш зиялыларының белгіленген тәртіп, қағидасына сәйкес жасалған соңғы сөздік «Атаулар сөздігі» де қазақ терминографиясының тарихында өзіндік орны бар әрі бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда да ғылыми құндылығын жоймаған еңбектердің

бірі. Бұл сөздік бойынша 1934 жылы жылы жазған рецензиясында А.Самойлович «Мен 1932 жылдың аяғында Қазақстанның астанасы Алматыда болғанымда бұл сөздік таптырмайтын еді», – деп көрсетеді [5, 93 б.]. Ал Е.Кротевич сөздіктің 1931 жылдың желтоқсанның аяғында баспадан шығып, 1932 жылдың қаңтарының соңына қарай сатуға түскені жайында айтады [6, 94 б.]. Сонда жарық көргеннен кейін бір жылға жетпей сөздік таралып кеткен болып отыр.

Ұлттық терминологиялық қорды қалыптастырудағы алаш зиялыларының ұстанған қағидастарына сәйкес жасалған соңғы басылымдардың бірі болғандықтан, оны қайта бастырып шығарған. Алаш зиялылары түгел дерлік қуғын-сүргінге ұшырап, қамалып кеткен соң, жаңашыл ғалымдар тарапынан жақсы бағаланып қоймаған. Сөздіктің кемшіліктері, заман талабына сай жасалмағандығы баса көрсетіліп, сын көп айтылған.

Қазіргі таңда қазақ терминографиясы үшін өзекті мәселенің бірі – терминологиялық сөздіктердің түрлерін айқындап алу болып отыр. Алайда, терминологиялық сөздіктердің түрлерінің көбеюі, терминологиялық сөздіктерді құрастыру аясындағы проблемалық мәселелердің жинақталып қалуы терминологиялық сөздіктердің арнайы қарастырылу қажеттігі туындады. Терминологиялық сөздіктердің түрлерін ажыратуда, оларды жіктеп көрсетуде белгілі бір принциптерді анықтап, соларға сүйену керек.

Қазақ терминографиясында аударма, түсіндірме сөздік түрлері болып кеңінен қолданылып жүр, ал соңғы кездері ақпараттық-ізденіс түрі пайда болғаны белгілі. Ақпараттық-ізденіс сөздіктер сөздік мақалаларын алфавиттік ретпен орналастыру үрдісінен өзгешелеу сөздік түріне жатады. Терминологиялық сөздіктердің мақсаты мен қызметін негізге ала отырып, бірінші негіз бойынша аударма, түсіндірме және ақпараттық терминологиялық сөздік түрлерін жіктеп көрсетуге болады.

Терминологияда кеңінен қолданылып жүрген *аударма сөздігінің* негізгі мақсаты – ғылыми жүйені сақтай отырып, терминдерді бір тілден екінші тілге аударып беру. Аударма сөздігі біріншіден алфавит реті бойынша орналастырылуы терминдердің жүйелі түрде берілуін толық қамтамасыз ете алмайды. Өйткені, алфавит ретімен орналастыру бір-бірімен байланысты, бірін-бірі толықтырып отыратын, әр терминнің өзіндік орны мен мағынасы терминологиялық немесе басқа жүйені беруге негізделмеген. Алфавиттік жүйемен жасалған аударма терминдер қолданушыға тиімді болғанымен, кейбір сөздердің қазақ тілінің ішкі фоноформологиялық заңдылығына бағынбайды. Шеттен енген көптеген терминдер қазақ тіліне аударылмай сол күйінде берілгендігі – басты кемшіліктерді бірі болып саналады. Яғни бұл дегеніміз – аударма сөздік атауының негізгі мақсатының орындалмағандығы деп білеміз. Тағы айта кетерлік мәселе, аударма сөздіктер көбінесе орысша-қазақша сөздіктен гөрі қазақшадан орысшаға аударылғаны маңызды рөл атқаратынын айтқанымыз да жөн.

Қазақ терминографиясында мақсаты мен қызметі байланысты болып жіктелетін аударма әрі түсіндірме қызметін атқаратын «Тіл білімі сөздігі» 1998 жылы жарық көрді. Сөздік жайында: «яғни, екі қызметті де қатар атқаруға негізделіп жасалған сөздіктердің тұрғысынан алғашқылардың бірі болып есептеледі», – дейді ғалым Әбдірасілов Е. [4, 62 б.]. Терминографияда мен лексикографияда да соңғы ғылым мен техниканың дамуынан байланысты пайда болған сөздіктің бірі – *ақпараттық сөздік*. Ақпараттық сөздіктер екінші жағынан бағдарлама жасап қолдануға икемделіп жасалады. Сондықтан мұндай сөздіктерде терминдер басқа терминдермен мағына-

лық, жүйелік байланыста беріледі. Терминологиялық сөздіктерді жіктеуде ұстанатын негіздердің бірі – сөздік құрылымындағы сөздік мақалалардың орналасу тәртібі болып саналады. Орналасу тәртібіне байланысты терминологиялық сөздіктер алфавиттік, тақырыптық және ақпараттық сөздіктерге жіктеліп жүр. Термин табиғатының күрделілігіне байланысты сөздіктің бір түрі ретінде қарастырылып келген терминологиялық сөздіктің түрлерін анықтаудың маңызы зор.

Қазіргі уақытта ғаламтор кеңістігінің кеңеюіне байланысты ақпараттық сөздіктер офлайн, онлайн түрлері жасалып келеді. Ақпараттық сөздіктердің ішінде сапалы аударма жасайтын санаулы sozdik.kz, Termincom.kz сайттарын жатқызар едік. sozdik.kz жобасы Евгений Чуриков 2001 жылдың қараша айынан бастап іске қосады. Күн сайын кем дегенде 2 мың қолданушы sozdik.kz сайтының қызметіне жүгінеді екен. Күн сайын 20-25 мың сөз бен сөз тіркестерінің аудармалары жасалады [7, 1 б.].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы №110 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында ғаламтор желісінде «termincom.kz» сайты құрылды. Сайттың міндеті – бекітуге ұсынылатын терминдерді ашық талқылау және оларға дауыс беру арқылы қоғамдық қолжетімділік пен ашықтық қағидаларын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Сайтқа кірушілер бекітілген терминдер мен қолданыстағы терминдермен танысып, қызметіне қатысты қолданып, ұтымды терминдерді саралап, жаңа терминдерді сараптауға мүмкіндік береді. Сайттың базасында барлығы 369 431 термин сөз енгізілген.

Профессор Ш.Құрманбайұлы «Қазақ терминологиясы» кітабында терминология саласында жасалған монография, диссертация, сөздік кітаптар мен зерттеу еңбектерді хронологиялық тәртіппен көрсетіп берді. Оның ішінде 1935-2006 жыл аралығында әртүрлі салаға арналған терминологиялық сөздік кітаптардың шамамен 168-і жарық көріпті. Оның 130-дан астамы аударма сөздіктер, оның ішінде орысшадан қазақшаға аударылған термин сөздіктердің саны басым болса ал, 40-қа жуығы сөз тіркестері, анықтамалық, түсіндірме сөздіктерімен бірге берілген сөздіктер құрамынан тұрады [3, Б.620-627].

Қазақ терминографиясында 2005 жылы ең алғаш Ербол Әбдірасіловтің монографиясы жарық көрді. Монографияда қазақ терминографиясының жүйесі, сөздіктердің құрылымдық жүйесі, сөздіктің түрлері, ақпараттық сөздіктердің қажеттілігі, сөздік құруға қойылатын талаптар, тарихы жайында бүгей-шүгесіне дейін жазуға тырысқан құнды дүниелердің бірі болды. Ал шеттен енген термин сөз-дері терминографияның арнайы бір бөлімі қарастырса деген ғалымдар арасында ұсыныстар да жоқ емес.

Әртүрлі ғылым салаларының қарқынды дамуына байланысты терминдер саны да артуда. Оларды тілімізге икемдеп, мәнді, мағыналы атау беру болашақта атқарылар жұмыстардың салмақтылығын ұғындырғандай. Қорыта айтар болсақ, сапалы сөздік шығару ісін бірізге түсіріп қазақ терминографиясының негізгі принциптеріне сай келетін сөздік шығару ісімен тыңғылықты жұмыстар атқару керек. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұйымдастыруымен 50 сала мамандырының басын қосып үш тілде, түсіндірмесімен жаңа сөздік шығаруды жоспарланып отыр. Осындай қазақ терминографиясында тарихында ойып орын аларлық құнды сөздіктер саны артса деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Айтбайұлы Ө. «Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері» Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 400 бет.

[2] Гринев С.В. Введение в терминографию. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: МПУ, 1995. – 161 с.

[3] Құрманбайұлы Ш. «Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014. – 928 бет.

[4] Әбдірәсілов Е. «Қазақ терминографиясының жүйесі» атты монографиясы. – Астана, 2005. – 208 б.

[5] Самойлович А. Терминологический словарь // Библиография Востока. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. – 93 с.

[6] Кротевич Е. Выправить недочеты в строительстве казакской терминологии // Просвещение национальностей, 1932, №8-9. С.94-96.

[7] Уикипедия интернет матиралы.